

La llengua i la literatura de Ramon Llull: llocs comuns, malentesos i propostes*

LOLA BADIA, JOAN SANTANACH, ALBERT SOLER

Universitat de Barcelona

RESUM: La presència de les obres de Llull a les històries de la llengua i de la literatura catalanes és una construcció acadèmica del segle XX que cal revisar a partir del programa del propi Llull, fonamentalment abocat a la difusió de l'Art i a la missió cristiana. Les seves obres en llengua vernacula estan encaminades a una finalitat més pragmàtica i funcional que no pas estètica o simbòlica. Algunes de les perplexitats que planteja la llengua dels seus originals es poden paliar tenint en compte les circumstàncies específiques de la transmissió manuscrita i pel fet que la seva obra va produir els primers còdexs catalans de gran format, quan encara no s'havia consolidat la *scripta* librària d'aquest idioma.

PARAULES CLAU: Ramon Llull, Història de la Llengua, transmissió dels textos, *scripta*.

ABSTRACT: The inclusion of Llull's works in the histories of Catalan language and literature is based on a 20th C academic construct, which has to be reviewed on the lines given by Llull in his own programme –a programme committed, above all, to the diffusion of Llull's Art and to a Christian mission. His vernacular works are conceived according to a pragmatic and functional end rather than aiming towards an aesthetic or symbolic one. Some of the perplexities aroused by the language of his originals are accounted for by the specific circumstances of his manuscript transmission and by the early production of large-format Catalan codices, before a *scripta* was consolidated.

KEYWORDS: Ramon Llull, History of Language, transmission of texts, *scripta*.

Llull, ni «fundador de la literatura catalana» ni «creador de la llengua literària»

A causa de la precocitat relativa de la seva data d'escriptura, que hem de situar entre 1271 i 1315 aproximadament, les obres de Ramon Llull en vulgar formen part dels capítols inicials de les històries de la llengua i la literatura catalanes, al costat dels trobadors i de les cròniques més primerenques. Igualment remarcable és la seva inclusió en un discurs sobre els orígens de la producció en llengua romànica.¹ Ara bé,

* Aquest treball ha estat elaborat al Centre de Documentació Ramon Llull de la UB gràcies a les subvencions emanades del Projecte HUM2005-07480-C03-01 del MEC i de l'SGR-05 00346 de la Generalitat de Catalunya.

1. J. M. NADAL; M. PRATS, 1982, p. 301-356; RUBIÓ, 1984, p. 82-109; RIQUER, 1964, p. 206-352; ASPERTI, 2006.

la col·locació de Llull en un marc d'història lingüística nacional no es va produir fins a començament del segle XX. Durant el segle XIX, la historiografia lingüística i literària era lluny d'assignar-li cap paper en els orígens de la literatura catalana. L'excepció és l'estudiós alemany Adolf Helfferrich, que, a mitjan segle, projectant sobre la llengua catalana esquemes interpretatius de la història nacional de tall romàntic, va relacionar el nom de Llull amb els inicis de la literatura autòctona.² Malgrat aquest precedent, la seva assumpció com a capdell de la tradició literària catalana no es va desenvolupar fins als estudis filològics que van propiciar l'aparició de les Obres Originals de Ramon Llull, la publicació de les quals es va iniciar l'any 1906 a Mallorca, principalment a cura de Mateu Obrador i Salvador Galmés (Martínez, 2005-2006). Tampoc no van mancar temptatives de convertir Llull en l'iniciador del pensament català en pes; només cal tenir present la *Tradició catalana* del bisbe Torras i Bages o la proposta de Salvador Bové.³ I, fins i tot, el trobem esmentat, amb matisos diversos, entre les glòries franceses i espanyoles per Littré i Hauréau a la *Histoire Littéraire de la France*, per Menéndez Pelayo o per Amador de los Ríos.⁴

A desgrat de les edicions que han anat publicant els filòlegs per tal de fer assequible Llull al lector mitjà i malgrat que a la segona meitat del segle XX els països de parla catalana s'han anat dotant d'estructures docents que en teoria garanteixen l'ensenyament de la cultura i de la literatura que els són pròpies, Llull mai no ha arribat a esdevenir una lectura general de caràcter escolar, i els escriptors catalans contemporanis que reprenen aspectes de la seva obra rarament fan referència a títols que vagin més enllà del *Llibre d'amic e amat* o, en el millor dels casos, del *Llibre d'Evast e Blaqueria*, del qual forma part l'opuscle místic. En aquest sentit, la contribució literària inspirada en Llull més remarcable de la literatura catalana dels darrers dos segles són les *Perles del llibre d'amic e amat* de Jacint Verdaguer, publicades pòstumament el 1908. Això no treu que l'obra literària de Ramon Llull hagués romàs «segregada de la literatura catalana medieval», tal com va remarcar Jordi Rubió, i que en la del segle XX Llull hi fos més present en un sentit simbòlic que no pas com a escola d'escriptura o d'inspiració. Encara que Mercè Rodoreda anomeni lul·lianament Aloma la protagonista de la seva primera novel·la reconeguda i encara que J.V. Foix, en un dels seus estèticament arcaïtzants sonets de *Sol, i de dol*, proclami que Llull és un «dels qui en vulgar parlaren sobirà» (Molas, 1992).

Actualment Llull té la consideració de «fundador de la literatura catalana» i de «creador de la llengua literària» sobretot per la part que políticament se li concedeix

2. Vegeu RUBIÓ, 1957, p. 253-255, i HELFFERRICH, 1858.

3. CARRERAS, 1939-1943, II, p. 387-427. Per a la interpretació contemporània del pensament de Llull, COLOMER, 1997; RUIZ SIMON, 1999 i BONNER, 2007.

4. CARRERAS, 1939-1943, II, p. 394.

com a màxim representant internacional de la cultura catalana, pretesament paral·lel al que s'ha atorgat a Cervantes per a l'espanyola, Goethe per a l'alemanya, Dante per a la italiana o Shakespeare per a l'anglesa. I, com a tal, el seu nom és emprat en la denominació d'instituts, universitats i altres empreses públiques i privades de caràcter cultural. Tanmateix, l'exactitud d'aquestes etiquetes va ser contestada ja als anys cinquanta per Jordi Rubió, que va explicar per què Llull mai no havia escrit obres literàries, tot i servir-se amb intel·ligència i habilitat de recursos tècnics propis de l'«expressió literària», amb objectius essencialment instrumentals.⁵

Gairebé contemporàniament, en el preàmbul d'un estudi sobre l'estil del *Llibre de l'orde de cavalleria*, citat sovint per la crítica posterior, Mario Ruffini volia, en canvi, veure en el nostre autor el paral·lel català de Dante com a «fundador» d'una tradició literària. Llull, com Dante, hauria creat la llengua nacional en perjudici dels dialectes i en competència oberta amb el provençal dels trobadors (Ruffini, 1959). A parer nostre, més enllà del marc teòric idealista i de la referència immediata a Itàlia, assimilar el programa d'escriptura en vulgar de Llull al de Dante és una temptació que dificulta la comprensió del fenomen Llull, malgrat que no sigui gens sorprenent que es produeixi quan hom s'hi aproxima per primera vegada, sobretot si ho fa esperant llegir un escriptor incardinat en els esquemes literaris romànics dels segles medievals.

La primera síntesi descriptiva de la llengua de Llull és la que l'any 1960 Antoni M. Badia Margarit i Francesc de B. Moll van redactar per al segon volum de les *Obres essencials de Ramon Llull*; el lèxic ha estat recollit al *Glossari general lul·lià* (Colom, 1982-1985). L'estudi de Badia i Moll fa un repàs dels principals trets fonètics, morfològics, sintàctics i estilístics de la producció lul·liana, basada en les edicions aleshores existents, amb l'objectiu de «fer veure d'una manera sistemàtica les característiques del llenguatge lul·lià». Tampoc no hi manca alguna referència al problema de la tradició manuscrita, de la qual també havia parlat ja feia alguns anys Jordi Rubió, que havia constatat les dificultats d'aproximar-se a la llengua de Llull a causa, precisament, de la gran diversitat cronològica dels manuscrits que n'han conservat l'obra, i també per la intervenció de copistes i correctors. Això no obstant, la data de les fonts utilitzades en les edicions en què es basa l'estudi de Badia i Moll no és presa en consideració, de manera que esdevé inevitable la presència de resultats diversos en la presentació d'un mateix fenomen lingüístic.⁶ Així, per exemple, respecte a l'articulació sorda o sonora de les *s/ss* intervocàliques s'afirma que «No hi ha, en els manuscrits lul·lians, constància absoluta en la distinció». Pel que fa a la

5. RUBIÓ, 1957, p. 264-299. Rubió va establir igualment la conveniència de no escindir el Llull creador de l'Art del Llull escriptor i, basant-se en la seva *Retòrica nova*, va assajar de recollir els aspectes fonamentals de les idees de Ramon sobre el fet literari (RUBIÓ, 1959). La recent edició bilingüe d'aquesta obra actualitza i precisa la contribució, encara fonamental, de Rubió; vegeu LLULL, 2006.

6. BADIA; MOLL, 1960, esp. p. 1306; RUBIÓ, 1928.

-z-, consideren plenament catalana aquesta grafia, procedent de -D-, -C^{ei}- i -TY-llatines, encara que coincideix amb l'occità i pugui ser igualment interpretada com el manteniment «de grafies provençalitzants, quan la solució genuïna catalana s'havia ja lliurat de la sibil·lant», de manera que en els manuscrits lul·lians s'observen tres etapes: conservació d'-s-, substitució d'-s- per una -h- que assenyala el hiat, i desaparició definitiva d'-s-. Quant a -D-, reporten alguns casos de pervivència d'-s- (*ausiràs, aucisia, gosaniar, guasanyat, veser, asirable, lausar*), dels quals afirmen que «la major part d'aquestes formes són provençalismes lul·lians: en unes ho palesa el diftong *au*; en altres, l'existència de les solucions proven, als corresponents, que si en català coexisteixen amb els casos de -h- i de pèrdua absoluta, en provençal són les úniques típiques» (i. e. *veser, azirar*). Encara s'hi podria afegir la descripció del grup consonàntic T'R, amb tres solucions: l'«aprovençalada» *ir (paire, maire, peira), dr (aradre) i r (poria)* (Badia; Moll, 1960, p. 1312-1313).

La fascinació pel caràcter «miraculós» de la prosa lul·liana suggereix moltes afirmacions generals que no resisteixen una confrontació amb el discurs estrictament històric i filològic de Jordi Rubió. Badia i Moll, tant en l'estudi esmentat com en altres aportacions centrades en aspectes més concrets, incideixen en la discussió de problemes, com ara els relatius a l'«arcaisme» i al «dialectalisme» de la llengua de Llull, o la barreja entre català i occità present en alguns manuscrits antics, que cal plantejar sobre bases molt diferents. Entre les perplexitats que suscita l'obra conservada de Ramon Llull, cal esmentar molt especialment la que provoca la versió del *Llibre de contemplació* conservada a la Biblioteca Ambrosiana de Milà, de què es parlarà més avall: aquesta còpia, elaborada l'any 1280 pel mallorquí Guillem Pagès, presenta una profusió molt elevada d'occitanismes, tant gràfics i lèxics com morfològics.⁷

La presència d'occitanismes en els textos lul·lians és vista generalment com un defecte o una mancança del programa lingüístic nacional implícitament atribuït a Ramon, i també en aquest cas una aproximació feta des del vessant històric i filològic, com la de Martí de Riquer, aporta respostes més adients als propòsits de l'autor, quan posa en relació la utilització de la llengua dels trobadors amb les obres en vers de Llull, que no divergeixen excessivament dels hàbits generals de la tradició catalana posterior al tombant del segle XIV.⁸ En els darrers anys, les aportacions de Joan Martí Castell a la descripció tècnica de la llengua de Llull matisen i en part

7. Per al text de l'Ambrosiana, BADIA MARGARIT, 1967 i PERARNAU, 1990. Vegeu així mateix MOLL, 1935 i 1957; BADIA MARGARIT, 1979 i BADIA; SANTANACH; SOLER en premsa b i més avall.

8. RIQUER, 1964, p. 336-338. Una contribució substancial sobre la presència de versions occitanes de les obres de Llull es troba en METZELTIN, 1974, seguint els passos de Germà Colón; vegeu COLÓN, 1978a, 1978b i 2003.

segueixen els plantejaments de Badia Margarit i Moll; amb aquest objectiu, reprèn la discussió sobre la particularitat del *Llibre de contemplació* ambrosià i confirma la multiplicitat de formes gràfiques i fonètiques. Martí es planteja igualment la contradicció entre la utilització que Llull fa del vulgar i la seva recerca d'una llengua universal, com trobem en un conegut passatge del *Blaquerna*, cosa que interpreta en termes sociolingüístics com la «manifestació d'una actitud diglòssica no superada del tot».⁹ Incidint de ple en la qüestió que es tracta en el present paper, els darrers treballs que ha publicat fins ara sobre la producció del beat proposen diversos arguments a favor de la funcionalitat de l'etiqueta del Llull «creador de la llengua literària». Posats a defensar aquesta formulació, tanmateix, convenç més el suggeriment de Josep Nadal i Modest Prats, que, a la seva història de la llengua catalana, es plantegen de redimensionar-la en qualitat de títol «metafòric», utilitzable perquè ha estat consagrat per una certa tradició crítica i justificable des de «l'originalitat de l'obra i la varietat de temes» (Nadal; Prats, 1982, p. 301-306).

L'Art de Llull i la història literària i lingüística

Cal recordar ara que per a Llull la literatura és un instrument expressiu i persuasiu que fa accessibles continguts didàctics amb la finalitat de transmetre un poderós missatge salvífic. Es troba, doncs, sempre, al servei de l'Art, la qual permet d'arribar de manera immediata a la «primera intenció», és a dir, conèixer, estimar i lloar Déu; la literatura adquireix sentit tan sols com a «segona intenció», com a instrument que fa possible la primera.¹⁰ Es tracta d'una concepció de la literatura que no s'allunya dels llocs comuns més difosos als segles XIII i XIV, segons els quals la narrativa i la poesia *ethice subponuntur*, «pertanyen a l'àmbit de l'ètica». Ramon, però, aplica amb una precisió admirable aquest principi en totes les seves obres, i això explica l'extraordinària originalitat de l'expressió literària lul·liana (Badia, 1992, p. 73-95). La finalitat principal de les obres de Ramon de què tracten les històries de la literatura catalana, en efecte, és la conversió dels infidels i el revifament del fervor dels cristians, en ambdós casos mitjançant la guia de l'Art, una empresa que, com a escriptor, l'allibera de tota servitud envers una cort, un mecenes o qualsevol convenció de gènere narratiu, líric o didàctic pròpia del context romànic. I és aquesta originalitat el que manté la literatura lul·liana «segregada» de la tradició vulgar, com

9. MARTÍ, 1978, 1981 i 1995, esp. p. 43. En la mateixa línia, MARTÍ 2008 i MIRALLES, 2008. Per al passatge del *Blaquerna*, vegeu més avall.

10. Per al cànon de la literatura lul·liana, BONNER; BADIA, 1988, p. 87-162. Per a les seves «primera» i «segona» intenció que, tot i estar relacionades amb una distinció aristotèlica, no s'adeqüen a la terminologia escolàstica general, RUIZ SIMON, 2002.

deia Rubió: les seves narrativa, poesia i aforística, malgrat l'extraordinari poder creatiu, varietat i extensió que comporten, no han contribuït de manera directa al desenvolupament històric de la literatura catalana.

Llull practica gairebé totes les formes expressives dels seus dies que en sentit ampli avui considerem literàries, tot reciclant-les dins del seu programa particular. Produeix, en efecte, novel·les, exemples, poesies, diàlegs, proverbis i sermons i deixa de banda només la prosa històrica, perquè els esdeveniments concrets, sense una projecció immediata en l'ordre general, no s'adiuen gens amb la transmissió del seu missatge. L'univers de la ficció, per contra, és decididament més manipulable que no pas la veritat històrica (Badia, 2003). Les obres lul·lianes dotades d'expressió literària es presenten, doncs, com un seguit de casos únics pel que fa a l'estructura i l'elocució, irrepetibles en la seva singularitat. Així, els exemples són, en la seva gran majoria, creacions *ad hoc*, i només en molt poques ocasions es poden documentar en els reculls que manejaven habitualment els predicadors. L'*Arbre exemplifical*, que és la quinzena part de l'enciclopèdia que porta per títol *Arbre de ciència*, no constitueix un repertori tancat de relats, sinó que mostra la manera de generar contes breus, capaços de fornir un instrument d'aspecte literari que faciliti la comprensió dels continguts de la ciència.¹¹

Amb l'excepció dels comptats textos que depenen de models precisos, com el *Planys de la Verge* o el *Llibre de les bèsties*, les novel·les, les poesies, els aforismes, els proverbis, els sermons i els exemples lul·lians són tan diferents de les obres de la tradició romànica coetània en la seva intencionalitat que poden ser designats com a «nova literatura» o «literatura alternativa», d'acord amb dos suggeriments contemplats a la mateixa Art.¹² La tradició narrativa i poètica catalana entronca directament amb el món dels trobadors, de la narrativa francesa i de les cròniques històriques, amb un empelt progressivament més significatiu dels grans escriptors italians del segle XIV i de l'herència clàssica llatina.¹³ Tal com s'ha apuntat, Llull exclou qualsevol vinculació amb la literatura historiogràfica i els autors clàssics i manté una relació molt peculiar amb la lírica occitana, atès que defineix i cultiva un

11. Pring-Mill anomena aquesta particular funció de l'exemple la «transmutació de la ciència en literatura» (PRING-MILL, 1991). Llull és també un cas únic i original pel que fa al desenvolupament del gènere literari del diàleg; vegeu FRIEDLEIN, 2004.

12. Llull atribueix l'adjectiu «nou» / «nova» a les disciplines del repertori científic del segle XIII sotmeses al procés d'adaptació al seu sistema: la «nova lògica», la «nova geometria», la «nova astronomia», la «nova retòrica» conflueixen en una vertadera «nova ciència». BONNER, 1993 proposa de presentar l'Art com una «autoritat alternativa», capaç de regular totes les ciències i sabers que permeten de conèixer la realitat; vegeu BADIA, 1999.

13. La contribució lul·liana és mínima: Joanot Martorell va fer servir el pròleg del *Llibre de l'orde de cavalleria* en el principi del *Tirant lo Blanc*. Les dues novel·les lul·lianes, el *Blaquerna* i el *Fèlix*, són en part una de les fonts principals del relat espiritual al·legòric, inspirat pels principis de la *devotio moderna*, *Espill de la vida religiosa*, del frare Miquel Comalada, publicat el 1515 i traduït a diverses llengües d'Europa; vegeu BOVER, 1985.

tipus de poesia de caràcter narratiu, expositiu i didàctic que defuig tant com pot els continguts lírics i els artificis formals. La comprensibilitat dels continguts preval per sobre de la coherència lingüística: en les composicions versificades de Ramon conviuen els trets catalans i occitans, una constant que cal posar en relació amb la voluntat de mantenir-se al marge de l'acusat formalisme de la tradició cortesana que, segons Llull, entrebanca i entorpeix la transmissió del missatge moral i doctrinal.¹⁴

Aquestes circumstàncies reforcen la idea que les etiquetes del tipus «Llull fundador de la literatura catalana» i «creador de la llengua catalana» no són més que una tenaç il·lusió retòrica. Només s'ha de veure que Llull és conegut arreu perquè va escriure en llatí la major part dels seus llibres, fins al punt que el volum dels manuscrits relatius a la seva obra és comparable al del conjunt de la literatura bíblica. Resulta reveladora l'experiència de Friedrich Stegmüller, fundador del Raimundus Lullus Institut de la Universitat de Freiburg. En el curs de la tasca ingent de repertoriar els comentaris del llibre sagrat per tal de confeir el *Repertorium biblicum medii aevi*, va sentir la necessitat d'obrir una línia de recerca paral·lela per orientar-se en l'enorme oceà dels manuscrits teològics i filosòfics dels fons europeus, tot just per aclarir qui era Ramon Llull, l'autor del segon nucli més conspicu de materials manuscrits que hi havia a Europa, sobre el qual, d'entrada, l'investigador alemany sabia ben poca cosa.

D'altra banda, les idees i la pràctica que Llull desenvolupa en relació amb la llengua semblen pensades per desanimar qualsevol que vulgui atribuir-li la voluntat de fundar una tradició literària en vulgar o, menys encara, de cultivar i refinar la llengua que li serveix de suport. Al *Llibre d'Evast e Blaqueria*, per exemple, la promoció del llatí com a llengua universal facilita la difusió de la fe:

Sényer apostoli, a ço que vós demanats és necessària cosa [...] que per cada província sia una ciutat en la qual sia parlat llatí per uns e per altres, cor llatí és lo pus general llenguatge e en llatí ha moltes paraules d'altres llenguatges e en llatí són nostres llibres. Aprés aquestes coses, cové que sien fembres e hòmens assignats a anar en aquella ciutat per apendre llatí e que retornants en llur terra lo mostren als infants en lo començament que apendran a parlar; e enaixí, per llonga continuació, porets aportar a fi con en tot lo món no sia mas un llenguatge, una creença, una fe, per conseqüent un papa aprés altre qui haja devoció a est negoci damunt dit (Llull, 1935-1954, II, p. 244).

14. És molt coneguda la demonització de la poesia profana del capítol 118 del *Llibre de contemplació*, on Llull acusa els trobadors d'incitar a la corrupció dels costums i a la violència fratricida i proposa de substituir les seves funcions amb la difusió de la pròpia obra; vegeu BONNER; BADIA. 1988, p. 98-102.

La llengua és per a Llull un instrument de la missió religiosa, mai una finalitat en ella mateixa. Si la praxi mateixa del *Blaquerna* desmenteix la consideració del llatí com a llengua universal, es deu indubtablement al fet que Llull concebia l'ús de les llengües des del punt de vista de l'eficàcia en la divulgació de les seves obres, que escrivia, d'acord amb el públic a qui les volia dirigir, en llatí, català o àrab, o que feia traduir per iniciativa pròpia al francès i a l'occità (Badia; Santanach; Soler, en premsa a). En qualsevol cas, la major part de l'opus lul·lià és llatí: de les seves prop de 265 obres, tan sols 57 s'han conservat en català i, d'aquestes, 20 es poden llegir exclusivament en aquesta llengua, mentre que les altres 37 tenen una doble versió vulgar i llatina (Bonner, 2001, p. 54).¹⁵

Llull declara en diverses ocasions la voluntat de produir una segona versió d'una mateixa obra; en alguns casos fins i tot es pot documentar el desig d'aconseguir versions en català, llatí i àrab. Es tracta sense dubte d'una manera de procedir molt diferent dels hàbits més corrents entre els escriptors medievals. Hom podria citar algunes situacions comparables, però no ens consta que en cap cas convergeixin aquestes quatre condicions: (1) l'escriptura plurilingüe implica una trentena de textos d'un mateix autor, (2) els continguts, gèneres i registres són d'una varietat notable, (3) les llengües usades pertanyen a famílies diferents, i (4) l'autor tradueix personalment les obres o en promou activament la traducció.¹⁶

La scripta de Ramon Llull i la vernacularització del saber

L'actitud pragmàtica de Llull en relació amb la diversitat lingüística és sorprenent, tant pel que fa a la composició dels textos com per la seva mateixa difusió. Només trobem procediments comparables amb els seus i portats a terme amb una desimboltura semblant en un sector cultural situat al marge de la tradició literària i que s'aparta de les reflexions sobre la llengua que formulen contemporàniament autors com Jean de Meung, Brunetto Latini o el mateix Dante; cal que ens situem en l'àmbit del que avui s'anomena –amb un terme poc feliç però d'ús generalitzat– la vernacularització de textos científics i tècnics, un sector que, fins fa poquíssims anys,

15. Per a un càlcul més exacte del nombre d'obres escrites per Llull, distingint les conservades de les perdudes, vegeu BONNER, 2003, p. 83. Tot i que no s'ha trobat cap manuscrit àrab, no hi ha dubte que Llull podia escriure en aquest idioma; vegeu DOMÍNGUEZ, 1993.

16. Arnau de Vilanova (ca. 1240-1311) també va escriure obres de tema teològic i doctrinal en llatí i en català. En el seu cas, l'ús de les dues llengües respon a criteris precisos: escriu en llatí els tractats destinats als clergues i en català els que han d'anar a mans de llecs. Els primers són d'alta densitat de continguts; els segons, obres educatives. Molt pocs escrits arnaldians tenen una doble versió catalana i llatina, tal vegada produïda amb consentiment de l'autor. Alguns escrits seus van ser traduïts a l'italià (potser per iniciativa de l'autor, però no n'hi ha constància), a l'espanyol i al grec; vegeu BATLLORI, 1994, p. 149-283.

era molt poc visitat pels estudiosos de les traduccions i pels editors de textos medievals. La versió de textos científics i tècnics a les llengües populars i la prosa instrumental en llengua vulgar, en qualsevol cas, adquireixen un desenvolupament espectacular a tot Europa a partir dels darrers anys del segle XIII. Només en data molt recent la crítica ha pogut demostrar que el català és una de les llengües vulgars més actives i precoces en la producció tant de traduccions com de textos originals de caràcter científic i tècnic. Es tracta indubtablement de materials que no pertanyen ni a la literatura ni a la llengua literària, d'acord amb la noció de literatura que s'ha generalitzat a partir del Romanticisme: regiments de sanitat, tractats sobre la pesta, antidotaris, col·leccions de receptes, tractats de cirurgia, de medicina per a cavalls, gossos i falcons, tractats de mercaderia, d'aritmètica, obres de filosofia i d'història natural, d'alquímia, etc. (Cifuentes, 2006).

Es tracta sobretot d'obres que responen a la demanda d'un nou públic laic, compromès amb les funcions polítiques i comercials de la societat urbana; tenen un caràcter operatiu i, sovint, una aplicació pràctica immediata; moltes d'aquestes obres posen en relació l'àrab amb el llatí, i en algunes ocasions trobem que la llengua vulgar fa de pont.¹⁷ A la Corona d'Aragó oriental, aquest tipus de textos té una circulació plurilingüe, occitanocatalana, que se sobreposa a un corrent d'intercanvis molt ric de caràcter didàctic i religiós entre les dues llengües. Pel que fa als textos científics i tècnics, hi ha indicis de la presència en àmbit català del text occità en vers del segle XIII *Epistola Aristotelis ad Alexandrum*; tenen un origen i una datació semblant la *Sanitat del cors* i el *Libre del Sezar*, que es documenten a Catalunya entrat ja el XIV; la versió occitana en vers de la *Practica chirurgiae* de Roger Frugardo, portada a terme per Raimon d'Avinhon, es conserva en un manuscrit copiat a Catalunya durant la segona meitat del segle XIII; un cas semblant és el del *Romans dels auzels cassadors*, de Daude de Pradas, datable a la primera meitat del segle XIII, conservat en un còdex del XIV copiat a Catalunya.¹⁸ D'altra banda, s'ha confirmat l'estret lligam entre l'alquímia occitana i la catalana, sobretot entorn de la figura d'Arnau de Vilanova.¹⁹

Pel que fa als textos de didàctica religiosa, propers a l'entorn de Llull, l'intercanvi de materials entre occità i català es documenta a les *Homilies d'Organyà* i a les *Homilies de Tortosa* (Badia, 1992, p. 141-171), datables entre els segles XII i XIII,²⁰ a la *Llegenda àuria*, a la *Vida de santa Margarida*, a la *Vida de sant Alexis*, a la *Vida de sant Jordi*, al *Debat del cos i de l'ànima*, a les versions bíbliques (incloent-

17. És significatiu el cas del valencià Berenguer Eimeric, que abans de 1318 havia traduït la part del *Kitab al-tasrif* d'Albucasis relativa a les dietes de l'àrab al català i del català al llatí (CIFUENTES, 2006, 102).

18. Per als textos esmentats, vegeu CIFUENTES, 2006, p. 97-98, 126 i 154.

19. Vegeu THIOLIER-MÉJEAN, 1999 amb els comentaris de PEREIRA, 2003.

20. Vegeu SOBERANAS; ROSSINYOL; PUIG, 2001, 318-322 amb els comentaris de MORAN 2003 i la seva edició de les *Homilies de Tortosa* a MORAN, 1990.

hi els textos apòcrifs), a la *Somme le Roi* de Llorenç d'Orleans i al *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud.²¹

Els mètodes dels traductors de textos d'aquest tipus i l'actitud dels nous lectors són el rerefons on cal col·locar la pràctica de la composició i de la difusió plurilingüe de Ramon Llull, per bé que la seva amplitud de mires i la diversitat de les obres implicades acaben per desbordar tots els esquemes. La producció lul·liana coincideix en el temps amb l'inici del procés de la vernacularització en català, però també és possible que calgui posar-la en relació amb l'experiència occitana, que s'havia posat en marxa alguns anys abans que la catalana. I convé no perdre de vista que la ciutat occitana de Montpeller pertanyia al regne de Mallorca, pàtria de Ramon Llull.

Usant el català com a llengua instrumental per a la difusió del saber, Llull es comportava com els primers compiladors de textos científics i tècnics en aquesta llengua i com els laics que manifestaven inquietuds de tipus espiritual, tots ells dotats d'un notable esperit emprenedor (Soler, 1998). És en aquest context que Llull es planteja el problema de l'adopció d'una *scripta* catalana adequada als nous formats libraris que requereixen les seves obres, entenent per *scripta* «l'insieme delle tradizioni grafico-scrittorie vigenti in un dato àmbito o territorio che regolano per convenzione la trascrizione dei testi volgari in assenza di norme costituite» (Asperti, 2006, p. 25). Es tracta d'una preocupació que es manifesta en altres sectors coetanis: els de la ciència i de la tècnica, i també els de la història, de la jurisprudència, de l'hagiografia i de l'homilètica (Cifuentes, 2006, p. 50-51). No es tracta, ni de bon tros, de cap innovació concreta promoguda per Llull al mig del no-res. El que fa de Llull un cas singular són les dimensions descomunals de la seva empresa i la llarga durada del seu projecte, que el va obligar a proposar successivament noves orientacions d'acord amb els resultats obtinguts.

Edicions crítiques i manuscrits de primera generació

Ara bé, encara que traslладem el paper de Llull com a promotor de la tradició escriptural catalana de l'àmbit estrictament literari al més ampli i diversificat de la prosa científica i doctrinal, queda per aclarir la natura concreta de la llengua en què escriví la seva obra vulgar, que, com hem vist, ofereix una variació de solucions francament difícil de descriure des de nocions com les d'arcaisme, dialectalisme o diglòssia. L'elaboració del text crític de les quatre obres lul·lianes que encapçalen les històries de la llengua i de la literatura catalanes, el *Llibre de contemplació en Déu*,

21. CINGOLANI, 1993-1994. A l'hora de valorar les traduccions d'aquesta mena d'obres de l'occità al català i a la inversa, cal tenir present la proximitat entre les dues llengües; vegeu COLÓN, 1978a i 1978b.

la *Doctrina pueril*, el *Llibre d'Evast e Blaqueria* i el *Fèlix* o *Llibre de meravelles* per a la sèrie Nova Edició de les Obres de Ramon Llull obliga a afrontar un seguit de qüestions pràctiques que acaben indicant una direcció més estable per enfocar amb menys condicionants ideològics el cas de la llengua de l'autor.²² Com ja havia vist Rubió (1928), el desllorigador és en els manuscrits produïts en vida de Llull, els que Soler (2006b) anomena «de primera generació», seguint pistes de Perarnau (1983). Els sis que va copiar el prevere mallorquí Guillem Pagès entre 1280 i 1301 constitueixen un corpus textual extens en llengua vulgar, que esdevé un objecte d'estudi privilegiat.²³

1. Milà, Ambrosiana A. 268 inf i D. 549 inf, *Llibre de contemplació*.

2. Munic, Bayerische Staatsbibliothek Clm. 10504, *Tractatus compendiosus de articulis fidei catholicae; D'oració*.

3. Killiney (Dublín), Franciscan Library Dún Mhuire B 95, *Començaments de medicina*.

4. Magúncia, Martinus-Bibliothek 220h, *Art demostrativa; Regles introductòries a la pràctica de l'Art demostrativa*.

5. Palma de Mallorca, Biblioteca Pública 1103, *Taula general; Lo pecat d'Adam*.

6. Roma, Collegio di S. Isidoro 1/38, *Aplicació de l'Art general*.

Aquests còdexs presenten unes constants morfològiques que es poden considerar opcions conscients de format librari i que demostren l'atenció que Llull va dispensar als aspectes formals de la transmissió. Si ens fixem en les característiques lingüístiques de la *scripta* de Pagès crida l'atenció la diversitat de solucions que ofereix segons el gènere al qual pertanyen les obres. La còpia del *Llibre de contemplació*, subscripta el juliol de 1280, ha estat considerada el «codex princeps» de la tradició manuscrita lul·liana i un dels més antics entre els produïts en català. Els trets graficomorfològics occitans que hi fa servir Pagès, difícils de justificar per altres mitjans, s'expliquen per ells mateixos com a vacil·lacions primerenques d'una *scripta* librària en vies de consolidació. Només cal tenir present que desapareixen completament al còdex de la mateixa obra del Col·legi de la Sapiència (F-143) de Palma de Mallorca, un manuscrit que, a tot estirar, és cinquanta anys posterior al copiat per Pagès. Hom pot argumentar fonamentadament que la desaparició d'«eu» a favor de «jo» i de «gaug» a favor de «goig», per posar l'exemple remarcable de dos mots del registre trobadoresc presents al llarg de tot el llibre, respon a l'afiançament d'un estil

22. La sèrie Nova Edició de les Obres de Ramon Llull (NEORL), del Patronat Ramon Llull, es va iniciar el 1991. D'aquests grans títols tan sols s'ha publicat la *Doctrina pueril* (LLULL, 2005); per als altres, vegeu LLULL, 1906-1914, 1935-1954, 1957-1960, 1989, 1995.

23. Per a més informació sobre les aportacions recents a l'estudi dels manuscrits, PERARNAU, 1982-1986, SOLER, 2004, 2005, 2006a, 2006b i POMARO, 2008.

de còpia per a còdexs de gran format en català que no es generalitza fins a les primeres dècades del XIV (Badia; Santanach; Soler, en premsa b). Guillem Pagès i el mateix Llull tenien entre mans una empresa sense precedents i podien arbitrar que una obra tan innovadora en els continguts i que ofereix tants elements subjectius i poètics convenia que mantingués determinades marques de la llengua occitana. Les dues edicions del *Llibre de contemplació* de Llull 1906-1914 i Llull 1957-1960, II, reproduïxen el manuscrit del Col·legi de la Sapiència, que presenta, com s'ha dit, les convencions de la *scripta* catalana primerenca ja consolidada. Per això la nova edició en preparació a la Nova Edició de les Obres de Ramon Llull caldrà que doni accés a les vacil·lacions graficomorfològiques occitanitzants de la gran experiència pionera de *scripta* librària del venerable còdex ambrosià.²⁴

Resulta coherent amb aquest plantejament el fet que als *Començaments de medicina*, que pertanyen a l'horitzó del tractat científic, Pagès vagi prescindir del tot dels trets occitanitzants, circumstància que es repeteix a l'*Art demostrativa* i a la *Taula general*, dues versions de l'Art de Ramon, concebudes totalment al marge dels recursos de caire literari.²⁵ Al corpus lul·lià de Pagès, les úniques obres que ens permeten un accés al que pot ser la versió més genuïnament catalana de la llengua de Llull són escrits tècnics, eixuts i funcionals.²⁶ Totes les obres considerades literàries, en efecte, o bé són en vers, la qual cosa implica la presència de l'occità –encara que de forma relaxada–, o bé ofereixen mancances insalvables en la transmissió. Així, pel que fa a la *Doctrina pueril*, els únics manuscrits copiats en una època acostada a la vida de Llull pertanyen a les versions occitana, que deriva d'un original català, i francesa, elaborada a partir de la traducció occitana. El text crític català, tanmateix, ha hagut de ser confegit amb testimonis més tardans (Llull, 2005, lxx-cxii).²⁷ El problema s'agreuja en el cas del *Blaquerna*, que, a banda de la versió occitana promoguda per Llull, tan sols ens ha arribat en un manuscrit del segle XV, conservat a la Bayerische Staatsbibliothek de Munic (ms. Hisp. 67), que presenta la particularitat de ser acèfal, amb la qual cosa planteja el problema afegit de com suplir la manca dels capítols inicials en la confecció d'una edició filològica.²⁸

24. Per al manuscrit de la Sapiència, SOLER, 2006b i per a una descripció del manuscrit ambrosià, PERARNAU, 1990. L'edició, en curs d'elaboració, és a cura d'Antoni I. Alomar.

25. Per a la *scripta* de Pagès, BADIA; SANTANACH; SOLER en premsa c.

26. Vegeu LLULL, 2002, p. 30-32, per a la versió primerenca del text dels *Començaments de medicina* i les innovacions dels copistes del XV. El text de l'*Art demostrativa* i de la *Taula general* procedent de les Obres Originals de Ramon Llull és accessible en versió digital a la Biblioteca Electrònica Narpan.

27. Per a les versions occitana i francesa, LLULL, 1969 i 1997, i per al paper que Llull degué tenir en la seva elaboració, SANTANACH, 2005.

28. Per als criteris adoptats per presentar el text crític en aquestes condicions, BADIA; SANTANACH; SOLER, en premsa c. Vegeu també SOLER, 1996.

El text crític del *Fèlix*, finalment, també s'ha de fixar a partir de manuscrits del segle XV, perquè el testimoni més antic i codicològicament més valuós, conservat a la Biblioteca Vaticana, presenta unes interferències amb l'occità, fruit d'algun malaurat accident de còpia, que el descarten completament com a manuscrit de base (Badia; Santanach; Soler, en premsa a).²⁹

Atesos els condicionants que imposen les circumstàncies concretes de la transmissió manuscrita, les precaucions que cal prendre per abordar la qüestió de la llengua de Ramon mai no seran poques. Per una banda, cal tenir molt clar que la seva inclusió en les històries de la llengua i de la literatura catalanes és fruit d'una construcció acadèmica que s'ha de reformular d'acord amb les successives aportacions de la crítica filològica, introduint, doncs, les correccions que implica haver comprovat que l'obra en vulgar de Llull té una motivació més pràctica i funcional que no pas estètica i simbòlica. Per l'altra, convé treure partit de la ingent massa de manuscrits que ens han transmès l'obra de Llull en vulgar i en llatí. Es tracta d'un conjunt de còdexs de característiques variades, que van dels materials de treball plens de correccions a les belles còpies en net, i que inclouen traduccions, revisions, anotacions i informacions sobre encàrrecs diversos, que no únicament ens ajuden a besllumar la llengua dels originals de Llull a través dels manuscrits de primera generació, sinó que són una finestra oberta als mètodes intel·lectuals i als mitjans tècnics a l'abast dels laics culturalment inquiets de la baixa Edat Mitjana.

Bibliografia

S. ASPERTI, *Origini romanze*, Roma: Viella, 2006.

L. BADIA, *Teoria i pràctica de la literatura en Ramon Llull*, Barcelona: Quaderns Crema, 1992.

L. BADIA, «La literatura alternativa de Ramon Llull: tres mostres», dins *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval, Castelló de la Plana 1997*, I, Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, 1999, p. 11-32.

L. BADIA, «Ramon Llull», dins *Diccionari d'historigrafia catalana*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 742-743.

L. BADIA; J. SANTANACH; A. SOLER, «Le rôle de l'occitan dans la production et la diffusion des oeuvres de Raymond Lulle (1274-1289)», dins *Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationale d'Études Occitanes «Dans le concert européen, la voix occitane»*, Bordeaux 2005, Bordeaux: Presses Universitaires, en premsa a. Pre-print: <<http://narpan.net>>.

29. Aporten informació sobre el problema la tesi de Xavier Bonillo (Universitat de Barcelona, 2007) i les d'Eugènia Gisbert i Francesca Chimento, en curs d'elaboració, a l'esmentada Universitat i a la de Palerm.

L. BADIA, J. SANTANACH; A. SOLER, «Els manuscrits lul·lians de primera generació als inicis de la *scripta* librària catalana», dins *Actes del I Congrés Narpan, Barcelona 2007*, Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, en premsa b. Pre-print: <<http://narpan.net>>.

L. BADIA, J. SANTANACH; A. SOLER, «Per la lingua di Raimondo Lullo: un'indagine intorno ai manoscritti in volgare di prima generazione», *Medioevo Romanzo*, en premsa c. Pre-print: <<http://narpan.net>>.

A. M. BADIA MARGARIT, «Notes per a una caracterització lingüística dels manuscrits del *Llibre de contemplació*. Contribució a l'estudi de la llengua de Ramon Llull», *Estudis Romànics*, núm. 10, 1967, p. 99-129.

A. M. BADIA MARGARIT, «Dialectalismes baleàrics en Ramon Llull? Una qüestió de mètode», *Randa*, núm. 9, 1979, p. 31-49.

A. M. BADIA MARGARIT; F. de B. MOLL, «La llengua de Ramon Llull», dins *Obres essencials de Ramon Llull*, II, Barcelona: Editorial Selecta, 1960, p. 1299-1358.

M. BATLLORI, *Arnau de Vilanova i l'arnaldisme*, València: Tres i Quatre, 1994 (Obra Completa, III).

A. BONNER, «L'Art lul·liana com a autoritat alternativa», *Studia Lulliana*, núm. 33, 1993, p. 15-32.

A. BONNER, «Recent Scholarship on Ramon Llull», *Romance Philology*, núm. 54, 2001, p. 377-392.

A. BONNER, «Estadístiques sobre la recepció de l'obra de Ramon Llull», *Studia Lulliana*, núm. 43, 2003, p. 83-92.

A. BONNER, *The Art and Logic of Ramon Llull. A User's Guide*, Leiden-Boston: Brill, 2007.

A. BONNER; L. BADIA, *Ramon Llull. Vida, pensament, obra literària*, Barcelona: Empúries, 1988.

A. BOVER, «Alguns aspectes de la contemplació lul·liana i l'*Espill de la vida religiosa*», dins *Homenatge a Antoni Comas*, Barcelona: Universitat de Barcelona, 1985, p. 71-76.

T. i J. CARRERAS I ARTAU, *Historia de la filosofía española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV*, 2 vol., Madrid: Asociación Española para el Progreso de las Ciencias, 1939-1943. Reedició: Barcelona-Girona: Institut d'Estudis Catalans-Diputació de Girona, 2001.

L. CIFUENTES, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona-Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears; 2a ed. augmentada, 2006 (Col·lecció Blaquerna, 3).

S. CINGOLANI, «La letteratura religiosa in Occitania fra XI e XIII secolo», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 44, 1993-1994, p. 37-56.

M. COLOM, *Glossari general lul·lià*, 5 vol., Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1982-1985.

E. COLOMER, *El pensament als Països Catalans durant l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.

G. COLÓN, «Lle mosí i llengua d'oc a la Catalunya medieval», dins *La llengua catalana en els seus textos*, I, Barcelona: Curial, 1978a, p. 39-59.

G. COLÓN, «Català i occità, necessitat de llur estudi recíproc», dins *La llengua catalana en els seus textos*, I, Barcelona, Curial, 1978b, p. 101-139.

G. COLÓN, «La forma *malenconi* de Llull i els fets occitans», dins *De Ramon Llull al Diccionari de Fabra: acostament lingüístic a les lletres catalanes*, Barcelona-Castelló: Fundació Germà Colón-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, p. 13-20.

F. DOMÍNGUEZ, «Ramon Llull, "catalán de Mallorca", y la lengua árabe. Contexto sociolingüístico», dins *Literatura y bilingüismo. Homenaje a Pere Ramírez*, Kassel: Reichenberger, 1993, p. 3-17.

R. FRIEDLEIN, *Der Dialog bei Ramon Llull. Literarische Gestaltung als apologetische Strategie*, Tübingen: Max Niemeyer, 2004.

A. HELFFERICH, *Raymund Lull und die Anfänge der Catalanischen Literatur*, Berlín: Julius Springer, 1858.

R. LLULL, *Llibre de contemplació en Déu*, 7 vol., ed. M. Obrador, Miquel Ferrà i Salvador Galmés, Palma de Mallorca: Comissió Editora Lulliana, 1906-1914 (Obres Originals de Ramon Llull, I-VII). Reedició: Palma de Mallorca: Miquel Font, 1987-1989.

R. LLULL, *Libre de Evast e Blanquerna*, 4 vol., ed. Salvador Galmés, Andreu Caimari i Rosalia Guilleumas, Barcelona: Barcino, 1935-1954 (Els Nostres Clàssics, A, 50-51, 58-59, 74, 75).

R. LLULL, *Obres essencials de Ramon Llull*, 2 vol., Barcelona: Editorial Selecta, 1957-1960.

R. LLULL, *Doctrine d'enfant. Version médiévale du ms. fr. 22933 de la B.N. de Paris*, ed. Armand Llinarès, París: Klincksieck, 1969.

R. LLULL, *Llibre de meravelles*, ed. Anthony Bonner, dins *Obres selectes de Ramon Llull*, II, Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1989, p. 9-393.

R. LLULL, *Llibre d'amic i amat*, ed. Albert Soler, Barcelona, Barcino, 1995 (Els Nostres Clàssics, B 13).

R. LLULL, *La versione occitanica della «Doctrina pueril» di Ramon Llull*, ed. Maria Carla Marinoni, Milà: LED, 1997.

R. LLULL, *Començaments de medicina. Tractat d'astronomia*, ed. Lola Badia, Barcelona-Palma de Mallorca: Patronat Ramon Llull, 2002 (Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, V).

R. LLULL, *Doctrina pueril*, ed. Joan Santanach, Barcelona-Palma de Mallorca: Patronat Ramon Llull, 2005 (Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, VII).

R. LLULL, *Retòrica nova*, ed. J. Batalla, L. Cabré i M. Ortín, Turnhout-Santa Coloma de Queralt: Brepols-Edèndum, 2006 (Traducció de l'Obra Llatina de Ramon Llull, 1).

J. MARTÍ CASTELL, «Observaciones sobre algunos resultados del análisis de tres manuscritos del *Libre de contemplació en Déu* de Ramon Llull», *Cultura Neolatina*, núm. 37, 1-2, 1978, p. 17-39.

J. MARTÍ CASTELL, *El català medieval. La llengua de Ramon Llull*, Barcelona: Indesinenter, 1981.

J. MARTÍ CASTELL, «Ramon Llull, creador de la llengua literària», *Studia Lulliana*, núm. 91, 1995, p. 31-49.

J. MARTÍ CASTELL, «Una aproximació a la llengua de Ramon Llull: l'ús de les oracions condicionals amb 'si'», dins *El rei Jaume I: fets, actes i paraules*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 459-486.

T. MARTÍNEZ, «El Congrés de 1906, els clàssics i l'edició de textos catalans antics», *Estudis Baleàrics*, núm. 82-83, 2005-2006, p. 253-267.

M. METZELTIN, *Die Sprache der ältesten Fassungen des Libre de Amich e Amat. Untersuchungen zur kontrastiven Graphetik, Phonetik und Morphologie des Katalanischen und des Provenzalischen*, Berna: Lang, 1974.

J. MIRALLES, «Ramon Llull. Llengua i literatura», dins *Ramon Llull: història, pensament i llegenda*, Palma de Mallorca: Obra Social Fundació La Caixa, 2008, p. 67-75.

J. MOLAS, «Ramon Llull i la literatura contemporània», dins *Atti del Convegno Internazionale Ramon Llull: il lullismo internazionale, l'Italia. Napoli, 1989 = Istituto Universitario Orientale. Annali: Sezione Romanza*, núm. XXXIV, 1, 1992, p. 399-412.

F. de B. MOLL, «Els llatínismes de la *Logica nova*», *Estudis Franciscans*, núm. 47, 1935, p. 57-65. Reedició: F. de B. MOLL, *Textos i estudis medievals*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982, p. 221-232.

F. de B. MOLL, «Notes per a una valoració del lèxic de Ramon Llull», *Estudios Lulianos*, 1, 1957, p. 157-206. Reedició: F. de B. MOLL, *Textos i estudis medievals*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982, p. 165-220.

J. MORAN, ed., *Les homilies de Tortosa*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.

J. MORAN, «Homilies d'Organyà, Edicions i estudis nous», *Llengua & Literatura*, núm. 14, 2004, p. 417-440.

J. M. NADAL i M. PRATS, *Història de la llengua catalana*, I, Barcelona: Edicions 62, 1982.

J. PERARNAU, «Consideracions diacròniques entorn dels manuscrits lul·lians medievals de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 2, 1983, p. 123-169.

J. PERARNAU, *Els manuscrits lul·lians medievals de la Bayerische Staatsbibliothek de Munic*, 2 vol., Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 1982-1986.

J. PERARNAU, «El manuscrit lul·lià *princeps*: el del *Llibre de contemplació en Déu* de Milà», dins *Studia lullistica et philologica. Miscellanea in honorem Francisci B. Moll et Michaelis Colom*, Palma de Mallorca: Maioricensis Schola Lullistica, 1990, p. 53-60.

M. PEREIRA, «Alchimia occitanica e pseudolullismo alchemico. Osservazioni in margine a una recente ricerca», *Studia Lulliana*, núm. 43, 2003, p. 93-102.

G. POMARO, «Primi passi per lo “scriptorium” lulliano», *Studia Lulliana*, núm. 48, 2008, en premsa.

R. D. F. PRING-MILL, *Estudis sobre Ramon Llull*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, p. 307-318.

M. DE RIQUER, *Història de la literatura catalana* [part antiga], I, Barcelona: Ariel, 1964. Reedició: M. DE RIQUER; A. COMAS; J. MOLAS, *Història de la literatura catalana*, I, Barcelona: Planeta, 1984.

J. RUBIÓ I BALAGUER, «Notes sobre la transmissió manuscrita de l'opus lul·lià», *Franciscalia*, 1928, p. 335-348. Reedició: *Obres de J. Rubió i Balaguer*, II, Barcelona, Generalitat de Catalunya-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985, p. 167-190.

J. RUBIÓ I BALAGUER, «L'expressió literària en l'obra lul·liana», dins *Obres essencials de Ramon Llull*, I, Barcelona: Selecta, 1957, p. 85-111. Reedició: *Ramon Llull i el lul·lisme. Obres de J. Rubió i Balaguer*, II, Barcelona: Generalitat de Catalunya-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985, p. 248-299.

J. RUBIÓ I BALAGUER, «La “Retorica nova” de Ramon Llull», *Estudios Lulianos*, núm. 3, 1959, p. 263-274. Reedició: *Ramon Llull i el lul·lisme. Obres de J. Rubió i Balaguer*, II, Barcelona: Generalitat de Catalunya-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985, p. 202-233.

J. RUBIÓ I BALAGUER, *Història de la literatura catalana*, I. *Obres de Jordi Rubió i Balaguer*, I, Barcelona: Generalitat de Catalunya-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984, p. 91-108.

M. RUFFINI, «Lo stile del Lullo nel *Libre del orde de cavaylerie*», *Estudios Lulianos*, núm. 3, 1-3, 1959, p. 1-28.

J. M. RUIZ SIMON, *L'Art de Ramon Llull i la teoria escolàstica de la ciència*, Barcelona: Quaderns Crema, 1999.

J. M. RUIZ SIMON, «“En l'arbre són les fuyles per ço que y sia lo fruyt”: apunts sobre el rerefons textual i doctrinal de la distinció lul·liana entre la intenció primera i la intenció segona en els actes *propter fine*», *Studia Lulliana*, núm. 42, 2002, p. 3-25.

J. SANTANACH, «Manuscrits, còpies i traduccions. Ramon Llull i la transmissió de la *Doctrina pueril*», *Actes de les Jornades Internacionals Lul·lianes. Ramon Llull al s. XXI. Palma, 2004*, Barcelona-Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2005 (Col·lecció Blaquerna, 5), p. 297-324.

A. J. SOBERANAS; A. ROSSINYOL; A. PUIG [ed.], *Homilies d'Organyà*, Barcelona: Barcino, 2001 (Els Nostres Clàssics, B 20).

A. SOLER, «Joan Bonllavi, lul·lista i editor eximi», dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 31 = *Miscel·lània Germà Colón*, 4, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 125-150.

A. SOLER, «Espiritualitat i cultura: els laics i l'accés al saber a final del segle XIII a la Corona d'Aragó», *Studia Lulliana*, núm. 38, 1998, p. 3-26.

A. SOLER, «L'escriptura de Guillem Pagès, copista de manuscrits lul·lians», *Studia Lulliana*, núm. 44, 2004, p. 109-122.

A. SOLER, «Difondre i conservar la pròpia obra: Ramon Llull i el manuscrit lat. Paris. 3348A», *Randa*, 54 = *Homenatge a Miquel Batllori*, 7, 2005, p. 5-29.

A. SOLER, «Estudi històric i codicològic dels manuscrits lul·lians copiats per Guillem Pagès (ca. 1274-1301)», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 25, 2006a, p. 229-266.

A. SOLER, «Descripció del manuscrit lul·lià F-143 del Col·legi de la Sapiència de Palma», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 53 *Homenatge a Joseph Gulsoy*, 1, 2006b, p. 13-23.

S. THIOLIER-MÉJEAN, ed., *L'alchimie médiévale: «L'obratge dels philosophes», «La soma», et les manuscrits d'oïl*, París: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1999 (Centre d'Enseignement et de Recherche d'Oc, 10).

Adreces electròniques (31 de desembre de 2008)

BASE DE DADES RAMON LLULL (LLULL DB): <<http://orbita.bib.ub.es/llull/>>.

BIBLIOTECA ELECTRÒNICA NARPAN: <<http://narpan.net>>.

CENTRE DE DOCUMENTACIÓ RAMON LLULL: <<http://cdoclull.narpan.net/>>.

DICCIONARI DEL CATALÀ ANTIC: <<http://161.116.21.196/dtca/index.php>>.